

Марко Б. Тмушић¹
Универзитет у Београду,
Факултет политичких наука
Београд (Србија)

338.43.02(497.11)::929 Јовановић Д.
631

Оригинални научни рад

Примљен 20/06/2022

Измењен 24/06/2022

Прихваћен 26/06/2022

doi: [10.5937/socpreg56-38738](https://doi.org/10.5937/socpreg56-38738)

РЕАФИРМАЦИЈА АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ У ДЕЛУ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА – ПОГЛЕД У ПРОШЛОСТ, ОСВРТ НА САДАШЊОСТ И ТЕМЕЉ ЗА БУДУЋНОСТ²

Сажетак: Проблем аграра био је једно од централних питања у научном, а касније и у политичком деловању Драгољуба Јовановића. Његово схватање значаја аграра, као и дијагностификовање проблема са којима се село, као територијална јединица пољопривреде, и сељак, као основни економски субјект у пољопривреди, суочавају, представља важну основу за анализу како прошлих, тако и савремених проблема српске пољопривреде. Одговор на дилему о пољопривреди Србије као о њеној развојној шанси или као о својеврсном миту који траје већ више од једног века можемо наћи у Јовановићевим најважнијим закључцима. У овом раду ћемо приказати његов концепт аграрне политике анализирајући две кључне категорије: село (и сељак) и задруге. Ослањајући се на утврђене закључке, понудићемо и неке корисне смернице будућег развоја пољопривреде у Србији.

Кључне речи: Драгољуб Јовановић, аграрна политика, село и сељак, задруге, пољопривреда у Србији

УВОДНА РАЗМАТРАЊА – СОЦИОЛОШКЕ ОСНОВЕ АГРАРНЕ ПОЛИТИКЕ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

Драгољуб Јовановић (1895-1977) био је, најпре, социолог, али и правник и филозоф, а веома значајан утицај оставио је и у економској науци, посебно у области аграрне политике, чему је овај рад и посвећен. Више од саме теорије привлачио га је друштвени активизам, теорија у пракси – социјална акција (Miljković, 1993, str. 24), који је обликовао не само његов научни, већ посебно друштвени и политички ангажман.

¹ marko.tmusic@fpn.bg.ac.rs

² Рад је подржан средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научно-истраживачког рада НИО у 2022. години, број 451-03-68/2022-14 од 17.01.2022. године.

У томе му је посебно помогао и утицај француских социолога³, нарочито његовог ментора Селестена Буглеа. Поред Буглеа, значајан утицај на Јовановића извршили су и Луј Аве и Анатол Франс, који га је „духовно хранио још од младих дана”, због чега је и своју главну тезу посветио „својим француским учитељима и пријатељима” од којих је, како наводи, научио да цени „особине њиховог соја: универзалност духа, честитост у раду, једноставност у животу” (Jovanović, 1973, str. 121). Колико је био снажан утицај француске школе на Јовановића говори и студија коју је посветио најважнијим представницима француске социолошке мисли XIX века (Jovanović, 1929a). У наведеном делу поставља, рекли бисмо, неколико основних социолошких принципа свог, најпре научног, а потом и практичног, јавно-политичког деловања. Залаже се за *друштвену правду* као идеал који треба постићи јер је то први и основни предуслов здравог друштва. Поред тога, истиче да се не сме допустити никакав вид централизма „одозго” јер ће такав начин управљања друштвом гушити живот „малих колективитета”. Због тога је неопходно да се „индивиде и мали колективитети пуне да живе”, у чему се може уочити једна од социолошких основа његовог разумевања приватног поседа, као основне привредне јединице на селу, и сељака, као његовог субјекта. И једно и друго представљају виталан функционални део друштва као целине, које функционише према „вишој хармонији”. Међутим, овде је важно истаћи да тиме што истиче *значај индивиде*, Јовановић наводи да то не значи уништавање њене личности, самим тим што се утапа у друштво. Напротив, он сматра да друштво треба да буде организовано тако да колективна снага коју оно представља несметано функционише, притом не убијајући индивидуалну. Поред друштвене правде и индивидуализма, издвојили бисмо и трећи принцип Јовановићевог научног и друштвеног ангажмана, а то је *борба за социјално слабије*. На крају, као последњи, али не и најмање важан, јесте *принцип солидарности* (Jovanović, 1929a, str. 9-13). Јовановић тиме поставља основе своје аграрне политике, које би се могле свести на његово залагање за поправљање, најпре економског, а потом и политичког, друштвеног положаја сељака као економски потчињеног вишим законима капитала и економски слабијег у односу на индустријског радника, а као механизам за поправљање положаја сељака наводи задруге, које, између осталог, јесу засноване на принципу солидарности.

АГРАРНА ПОЛИТИКА – ТЕОРИЈА, НАУКА И ПРАКСА

Имајући у виду да је Србија почетком прошлог века била пољопривредно неразвијена земља, може се рећи да је хватање у коштац са дефинисањем аграрне политике од стране Драгољуба Јовановића био веома амбициозан подухват. Неколико разлога говори у прилог овој тврдњи, од којих и он сам (Jovanović, 2018, str. 20-21)

³ Пишући о Жану Жоресу, као да је, на себи својствен начин, трасирао сопствени пут: „Жорес идеалист проповеда акцију; Жорес философ практикује динамику; Жорес револуционар спроводи социјализам путем реформи. Његов идеализам кристалише се у акцију, и зато га можемо назвати проповедником активног идеализма. Као прави народни човек, као социјални радник, као културан и поштен политичар, као борац за потпуно човечанство, као моралност и апостол мира међу народима - Жорес представља идеалног учитеља енергије.“ (Jovanović, 1929b, str. 15)

помиње да од укупне површине од око 5 милиона хектара 1905. године је било обрађене земље – 1.223.671, од чега ораница 1.027.815; башти 25.815; винограда 33.101; воћњака 136.939. Пашњаци су заузимали површину од 418.391, а утрине и парлози 110.101 хектара. Како наводи, површина необрађеног земљишта била је огромна. Више од трећине укупне територије, 3.750.000 јутара (1.511.500 хектара) било је под шумама, а добар део тих шума – око 750.000 јутара (306.350 хектара) – налазио се у државном и општинском власништву. Србија је у том периоду била земља ситних поседника где је, експропријацијом од некашњих турских посленика 1833. и 1880. године, створен систем малог и средњег сеоског поседа. Године 1900, од укупно 401.903 породице, чак 91,5% њих биле су власници земље. Само је 88 лица поседовало више од 100 хектара. Јовановић наводи да, и после сто година живота у слободи, није могао да се формира велики посед, а Србија је остала онаква каква је била и у XIX веку – „земља ситних сељака и средњака који само обрађују земљу, земља „земљорадника” (пољопривредника који раде на земљи)“.

Међутим, изазови са којима се Јовановић сусрео приликом конципирања своје аграрне политике нису се сводили само на ратом разрушену привреду, већ и на низ објективних друштвених, политичких и економских (не)прилика тадашње државе. Веселинов (Veselinov, 2019, str. 79) их добро сумира полазећи од разлике у величини газдинства и технике од покрајине до покрајине, те разлике у квалитету земље и структури производње. Дакле, поред политичких (не)прилика, економско-објективне чињенице чине се још страшнијим. Упркос томе, Драгољуб Јовановић није одустајао. Наглашавао је значај уважавања објективних датости и специфичности сваког дела тадашње земље и давао одговарајуће препоруке за њихов аграрни преображај. Отуда је истицао (Јовановић, 1997, str. 39): 1) да се не може поставити један јединствени систем аграрне политике; 2) да се не могу у свим земљама са успехом практиковати мере и методи који су дали резултате у некој одређеној земљи.

Економска, односно аграрна политика Драгољуба Јовановића имала је неколико општих, међусобно комплементарних циљева (Јовановић, S., 2019, str. 61-62). Прво, он полази од сељаштва као најбројнијег дела становништва, као и од плодне земље, односно привреде, као основне претпоставке економског планирања. Индустријски напредак није супротстављао пољопривредном, већ је управо индустријализацији пољопривреде давао предност у односу на развој тешке индустрије, сматрајући да ће унапређење пољопривредне производње побољшати извозну структуру наше земље, у којој ће доћи до повећања производа више и највише фазе прераде. Тиме ће се повећати девизни прилив, који ће омогућити увоз недостајућих сировина и опреме за развој остале индустрије. Јасно је, дакле, утврђивао редослед и путању привредног развоја, на тај начин смањујући простор за претерано задуживање једне неразвијене привреде каква је наша.

Поред оснаживања пољопривредне производње, чији је развој подстакнут индустријским инпутима, Јовановић се залагао и за унапређење сточарства. Сматрао је да кичма пољопривреде јесте ситни традиционални посед, чије економске потенцијале треба да развијају задруге. Предлагао је и различите начине финансирања развоја и пољопривреде и индустрије, истичући значај земљорадничких кредита, док штедионице и кредитни заводи треба да буду стубови народне привреде. Није

занемаривао значај људског капитала, напротив. На крају, истицао је државу као најважнијег чиниоца у повезивању свих привредних сектора и расподели националног богатства (Jovanović, S., 2019, стр. 64).

Наведени концепт аграрне политике Драгољуб Јовановић је изложио у свом, свакако, најпознатијем делу – „Аграрна политика“⁴. Полазећи од става да се уочава склоност ка глорификацији пољопривреде, а да се заправо брига о њој оставља искључиво онима који су рођењем или животним приликама „осуђени” да се њоме баве, Јовановић у свом истраживању полази од два основна питања: *прво*, како подићи произвођачку способност сељака на већи ниво и, *друго*, на који начин још више повећати његову потрошачку моћ (Jovanović, 2021b, стр. 15). Већ на самом почетку указује да ће то бити тежак процес, пошто ће отпор пружати и сами пољопривредници, често невољни да се ухвате у коштац са променама које долазе. Разлоге томе Јовановић види у изолованости, заосталости и непросвећености људи који живе на селу („изван градске цивилизације, скоро изван сваке цивилизације”), а, поред тога, и у природи посла којим се баве. Тај посао је

„у савезу са природом, али и у борби са њом, који споро и несигурно даје плодове, и не допушта никакву наглост, никакво прескакање или убрзавање. Човек са села и када се не бави пољопривредом, статичан је, лаган, mudar, уплашен и опрезан: и у најдемократскијим друштвима, сеоско порекло је минус, једна отежавајућа околност за успех у животу... страх од наглих промена, па и од промена уопште, пасивност у трпљењу и тешко решавање на покрет, везаност за грудку и за породицу, приврженост нацији и држави, оданост вођама, верност старим и постојећим установама, чување традиције и начина рада, као и извесна морална стабилност”, (Jovanović, 2021b, стр. 16-17)

јесу разлози због којих људи на селу пружају отпор променама, без обзира да ли се ради о техничким, економским, социјалним, политичким, културним, или моралним новинама.

Указујући на вишедимензионалност аграрне политике, Јовановић истиче да је, са једне стране, аграрна политика једна *теорија*, заснована на законима аграрне економије, на економским и правним облицима газдовања, на особинама пољопривредне производње, на анализи односа индустријске и аграрне државе, на анализи односа села и града, док је, са друге стране, аграрна политика и *наука*, посебно због тога што представља извор знања о одређеним средствима за унапређење пољопривредне производње, за промену поседних односа у аграру и зато што, како каже, дискутује о ефикасности тих средстава и врши поређење установа, законских прописа и административних мера у разним земљама. Теоријско и научно тумачење аграрне политике представља аграрну политику у ширем смислу. Са друге стране, њена важна димензија је и практична: то је једна државна, самоуправна или колективна *пракса*, једна вештина, која чини део опште економске политике једне владе или неке организоване заједнице. На основу наведеног, Јовановић сумира да је аграрна политика студија о техничким и економским односима у пољопривреди, о историји аграрних

⁴ Прво издање: *Аграрна теорија*, Графички институт „Народна мисао“, Београд, 1930, док је друго издање објављено скоро један век касније (Jovanović, 2021b).

односа у прошлости, о променама у својини земљишта, системима поседа и газдовања – о месту агара у друштвеном животу (Јовановић, 2021b, стр. 22). С обзиром на то да је предност давао социјалној акцији, па самим тим и политици, Јовановић и у погледу дефинисања аграрне политике благо допуњује своје претходно тумачење, те наглашава да је аграрна политика у правом смислу једна политика, која као и све политике зависи од односа снага у дотичној средини, од циљева које жели остварити, од идеала којима се тежи (Јовановић, 2021b, стр. 58).

Имајући у виду тадашње објективне политичке и економске околности, Јовановић дефинише неколико битних задатака аграрне политике (Dinić, 1999, стр. 114): *прво*, задатак пољопривредно-економске науке јесте разматрање производње, промета и расподеле добара; *друго*, економија треба да утврди мере за увећање производње, да одреди систем газдовања и наслеђивања, значај миграција и конкуренције; *треће*, да се обезбеди породични минимум, пољопривредни кредити и да се ублажи социјално диференцирање, чиме се показује јасна брига за људе; *четврто*, формулисање адекватних закона у овој области и формирање ефикасније администрације, праћено отварањем школа за стручно оспособљавање пољопривредног кадра, у организовању огледних поља, у подизању културног нивоа села и његовог приближавања граду; *пето*, реорганизација пољопривреде стварањем удружења, задруга и синдиката; *шесто*, разматрање будућности агара, полазећи од питања од дилеме да ли ће развој науке резултирати ишчезавањем пољопривреде.

СЕЛО И СЕЉАК КАО ОСНОВНА ЈЕДИНИЦА АНАЛИЗЕ У АГРАРНОЈ ПОЛИТИЦИ ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА

Своје анализе села⁵ и сељака Јовановић започиње поделом друштва на три социјалне (а, како ће касније истицати – и статусне) категорије: „господа”, „радници” и „сељаци”, тврдећи да се већ на први поглед може уочити у коју од ове три категорије човек спада (Јовановић, 1932, стр. 10). За разлику од прве две категорије, Јовановић у раду сељака види основу егзистенције сваког друштва⁶. Због тога сматра да је

⁵ „Не мари ако ово буде звучало као исповест. Свеједно ако ме наведе на скромна признања. Рећи ћу како осећам. Кад год ми нешто није било јасно, одлазио сам на село, међу људе из народа, код оних који раде... Има болесника којима лакше буде чим промене ваздух и средину. Болестан нисам, али ми необично добро чини кад се помешам са сељацима, са занатлијама, са телесним радницима. Увек долазим отуда богатији и свежији. Своје најбоље чланке написао сам по повратку са пута.” (Јовановић, 1934, стр. 5)

⁶ Јовановић се, на одређени начин, што због ових тврдњи, што због самих особина сељака и судбински везује за њих: „...да је Драгољуб Јовановић данас њихов добар пријатељ, а да ће сутра бити сасвим њихов друг. Ја сам то осетио, а и гласно ми је речено, то, па и више. То осећање код мене је сваким даном расло у обавезу... Веза се створила, јака и интимна, веза која се без бола не би могла прекинути. Ја сам лично постао њихов човек, њихов заробљеник. Осетио сам оно... што раније нисам могао веровати: да сељак почиње господарити мноме, да ми заповеда, да ми испуњује дане и ноћи. Захвата ме, осећам, мистика нужне еманципације сељачке. И ја више нисам свој човек. Постајем њихов, заувек.” (Јовановић, 1997, стр. 214)

решавање њихових проблема, заправо, рад у општем интересу. То је, како наводи Динић (Dinić, 1999, стр. 96-97), за социолога друштвене акције био пут којим се непогрешиво треба кретати.

У том духу Јовановић још аналитичније наставља са дистинкцијом између „сељачког” и „аграрног”, где сељака сврстава у социјалну категорију, док је аграр („аграрни”) искључиво економско-техничка категорија. У аграр убраја све оне који се на било који начин баве пољопривредом – великопоседници и земљорадници без земље, средњи домаћини и пољопривредни радници. За разлику од њих, сељаци су сви они људи који живе на селу – ван града и којима је, због тога, ускраћена свака благодат цивилизације. Самим тим, како каже „...и кад економски добро стоје, њихов друштвени положај је нижи” (Јовановић, 1941, стр. 26). Своју тврдњу детаљније образлаже на следећи начин:

„Исисавани привредно, сељаци су понижени социјално... Сељаци, и кад су имућни, налазе се изван цивилизације, у физичком и духовном мраку, у просторној и техничкој осамљености. Далеко од болница и апотека, од школа и позоришта, често без воде, ноћу и зими без ваздуха, слабо и једнолично храњени, у тесним и ружним становима. Они живе стално у блату и ђубрету, поред сточе, некад и заједно са стоком. Већ по својој спољашности, они се разликују од грађана, од „људи”, од госпoде. Најчешће обучени у своју униформу примитивности, увек опаљена лица, грубих и жуљевитих руку, тешка и спора корака, често одрпани и прљави, сељаци градском свету изгледају као људи неке друге расе. Све указује на њихов нижи социјални положај... сељак, чак богат и лепо обучен, остаје нешто ниже, у сваком случају нешто друго. Изолован у селу, он је маркиран у граду: увек на нижој социјалној степеници” (Јовановић, 1941, стр. 43-44).

У анализи одговарајућег концепта аграрне политике, Јовановић најпре испитује који облик земљорадничког добра – који тип поседа – је „најцелисходнији у погледу опште и народне економије”. Тачније, који тип поседа је економски најисплативији – мали, средњи, или велики посед⁷. Узимајући у обзир тадашњи ниво привредног развоја земље, Јовановић сматра да би основна хелија таквог привредног система требало да буде породично газдинство, али подржано слободним удруживањем, са једне стране, и активним државним мерама, посебно аграрне политике, са друге стране. У том погледу, залаже се за тзв. аграрни социјализам (дакле, не аграрни капитализам, нити, аграрни колективизам, како истиче), који представља сарадњу „приватних удружених и јавних напора за производњу и размену у пољопривреди”, где се са повећањем нивоа развоја једног друштва и тај однос приватног и јавног мења у корист приватног, како друштво више напредује на лествици економског, техничког и културног развоја.⁸

⁷ „Питање је од врло великог значаја, како у чисто привредно-производном, тако и у социјалном и политичком погледу те се у економској политици, у аграрној политици специјално, мора водити рачуна о томе да ли ће се фаворизовати распарчавање поседа у мале поседе, или одржавање средњих поседа онаквих каквих данас има код нас и у Француској.” (Јовановић, 1924, стр. 49)

⁸ „Газдинство је за пољопривреду оно што је предузеће за индустрију, радионица и радња за занат, дућан за трговину. Али оно је за пољопривредника нешто више: место за живот и за рад, скуп свих животних радости, страсти и патња.” (Јовановић, 2021b, стр. 139)

У том правцу, Јовановић наглашава да је од важности разумети сељачко газдинство као једно предузеће за производњу, а не као посед чија је основна сврха да прехране чланове породице који на њему обитавају (Јовановић, 1927, стр. 61). Отуда је јасно да сељак мора побољшати квалитет своје производње, уколико жели више да продаје. Паралелно са тим, сељак мора престати да посматра своје газдинство само као извор свих егзистенцијалних намирница. Управо супротно – производња на сељачком газдинству мора се кретати од производње свих намирница потребних да газдинство преживи, ка специјализацији у оним гранама земљорадње и сточарства које ће му донети највећу корист. То, свакако, није изолован процес, па тако сељак мора бити свестан чињенице о неопходној сарадњи са другим сељацима или са произвођачима у граду, који ће му обезбедити сва она добра која више, због специјализације, неће моћи сам да произведе. Таква перцепција производње на сељачком газдинству рађа идеју о удруживању, са једне стране, док са друге стране, подразумева и бољу организацију, пошто усавршавање у једном или неколико облика производње, према Јовановићевом схватању, управо подразумева и сарадњу са онима који су у својој грани постигли највећи успех.

Указујући константно на тежак положај сељака, Јовановић истиче да, поред природних предуслова који са собом носе одређене ризике, посебне потешкоће за сељака произлазе из својеврсне његове експлоатације и као произвођача и као потрошача (као продавца и као пореског обвезника). Тако тежак статус је последица чињенице да сви њихови приходи – цене њихових производа, као и њихови расходи – артикли које купују и разни „јавни намети који се од њих траже, јесу условљени државном (трговинском, финансијском и др.) политиком према њима: све док се ова води без њих, биће против њих” (Јовановић, 1991, стр. 94). Исправно закључује да се не може поправити стање у привреди, нити се може очекивати неки значајнији економски раст, све док се не поправи стање сељака. Наводи неколико кључних начина да се то постигне: 1) повећањем цена његових производа – а то се може постићи једино обарањем динара или другачијом организацијом продаје, тј. укидањем посредника; 2) повећањем приноса у земљорадњи – што се постиже споро и при најбољој рационализацији; 3) радикалним лечењем кредитних односа на селу, што се не може замислити без већих инвестиција, међу којима посебно истиче оне са стране (Јовановић, 1991, стр. 264). У том смислу, исправно закључује да добра цена⁹ може бити најбољи подстицај за већу и бољу производњу¹⁰, при чему треба усмерити рад у два правца: прво, према потрошачима

⁹ „Село је рудник из кога тек има да се црпе, и то најразноврснија богатства. То је резервоар на коме се имамо хранити сви колико год да нас је, у свима струкама, почевши од опанчара па до књижевника, израђивача и продаваца крагни и машини и бербера што чисте и лепшају главе. Само ваља мислити о потребама сељака, испитивати начине да се оне задовоље и пружити им добре, јевтине и погодне производе.” (Јовановић, 1927, стр. 57)

¹⁰ Значај „добре цене” за пољопривредног произвођача Јовановић веома сликовито и занимљиво представља на следећи начин: „На трговину пољопривредним производима најбоље се може применити она слика коју наводи Шарл Жид. У малим местима где нема водовода и пумпи, пожар се гаси на тај начин што се људи поређају у ланац између упаљене куће и бунара. Један вади воду, а остали додају један другоме суд са водом. У свачијим рукама се проспе по мало воде, тако да је суд док дође на место пожара скоро празан. Слично бива, каже г.

који могу добро платити и, друго, радити на томе да што већи део цене остане произвођачима. Посебну улогу у побољшању положаја сељака Јовановић види управо у, како наводи, „уновчавању производа” који има све већи значај у пољопривреди.

Све док се ови услови не испуне¹¹, Јовановић сматра да ће село бити „царство мрака” из кога ће се бежати, а бежаће увек најбољи¹². Узроке, како каже, „бежања са села”, Јовановић налази у превеликом контрасту са градом. У том погледу, наводи да се главни узроци – међу којима истиче тежак рад, мале приходе, нечовечански живот, оскудица задовољства и прилика за напредовање – налазе на самом селу. Резултат јесте све веће напуштање села. Због тога „не помаже јадиковати и проповедати „враћање земљи”; не помаже ни довикивати „остајте овдје”. Треба упознати стварне прилике на селу, упоредити их са условима градског живота, нарочито са условима рада и зараде, па разумети, објаснити и онда лечити” (Јовановић, 1997, стр. 83).

Мере које предлаже Јовановић ради задржавања сељака можемо класификовати у више група (Dinić, 1999, стр. 106-107): 1) ваља радити на подизању културног нивоа села – то подразумева изградњу водовода, мелиорацију земљишта, изградњу путева, електрификацију, отварање читаоница, места за забаву, организовање разних курсева и сл., 2) битно је изједначити положај индустријских радника и оних у пољопривреди, 3) наполичарима и закупцима се мора омогућити да постану сопственици земље, 4) живот и рад на селу градити на економским принципима, 5) проучити феномен иселавања, његове узроке и форме појављивања.

Полазећи од основних постулата аграрне политике Драгољуба Јовановића, Веселинов (Veselinov, 2019, стр. 77) истиче три недоумице: 1) Где престаје идолатрија сељака и старог сеоског живота у корист савременог газдинства и цивилне културе?¹³

Жид, са ценом коју плати потрошач, на њеном путу до произвођача, у овом случају сељака.” (Јовановић, 2021b, стр. 160)

¹¹ Поред претходно наведених, назовимо их – економских разлога за бежање са села и долазак сељака у градове, не смемо испустити из вида и значај других социолошких, животно-условних, културних и образовних, које Јовановић детаљно анализира. Динић (Dinić, 1999, стр. 106) то сумира на следећи начин: „Они који одлазе са села жељни су удобности, лакшег живота, светлости, културе, а разарани су тешким радом на селу, одсуством перспективе, малим приходима итд. У социјалне узроке бежања са села Јовановић убраја: рад (који сељак обавља по навизи и на који је огулао), оскудицу (у храни и новцу), станове (који су мали, прљави, чађави, мрачни, без патоса, кревета, за више особа и више генерација), одећу (која је дотрајала, па више подсећа на крпе), обућу (са задахом штале и блата), храну (оскудну у летњем периоду, због чега сељаци остају исцеђени после летњих радова), изолацију (због лоших путева и ПТТ – веза), болести, алкохолизам, итд. У све то још треба додати радно време које је неограничено. Зато варош постаје задња нада, уточиште. Креће се од „плуга на наковањ”, од наковања на перо и шестар па до докторске титуле. Ко се једном откине од земље, више јој се не враћа. То није само чињеница; за Јовановића је то социолошки закон: „Повратак на земљу је немогућ!”

¹² „Све док пољопривреда буде пакао, њу ће напуштати сви који се спасти могу. Село се мења врло споро, зато што се на његовом подизању необично мало радило. Пољопривредна техника се усавршава брже, зато што се њоме баве и неселаци: зар на изложбама најбоље производе и најсавршеније справе не показују пољопривредници из градова?” (Јовановић, 2021b, стр. 332)

¹³ Ово би, свакако, могао бити један од Јовановићевих одговора: „Треба ли ићи натраг селу и селаштву? То се не би смело тражити, јер тамо није човечански живот. Али се зацело морају

2) Када је државна подршка сељачком поседу политичка и економска предност за њу а када није? 3) Које циљеве могу испунити партијске, синдикалне и културне организације сељака у југословенској народној структури а којих да се окану? Са једне стране, узимајући у обзир да је Јовановић био велики познавалац аграрне историје Европе, Веселинов се пита, како је могао испустити из вида процес деаграризације, праћен интензивном индустријализацијом, који се одвијао у Европи у том периоду. Затим, како је могао да се залаже за тзв. сељачку самодовољност која захтева интервенцију државног буџета у размерама да се третира као порески напад на градско становништво, а чије би последице биле слабо сељачко газдинство и недовољно развијен крупни посед? На крају, Веселинов закључује да је, којим случајем, Драгољуб Јовановић био министар пољопривреде, имао би и више него јасну аграрну политику, засновану на следећим принципима: сељачки посед био би трајно задужен за аграрну безбедност државе, крупно газдинство би се смело развијати само до границе опстанка стратешког или и свих сељака пре него што буде коначно истребљено, а савремена технологија била би пребачена у задружно уједињене сељаке:

„А до тог револуционарног тренутка Јовановић би обуздавао ход трактора крупног газдинства против жуљева сељачких руку и коњских копита. Трактор би се кретао брзо као и код Амиша у Пенсилванији, онолико брзо колико и коњ, све док га задружни сељак не би преузео и уз помоћ државе одбацио велике инвеститоре, и потом у будућност наставио сам” (Veselinov, 2019, str. 79-84).¹⁴

У намери да покушамо да понудимо неке од одговора на недоумице које наводи Веселинов, истакли бисмо неколико чињеница. Најпре, у тренутку када се враћа из Француске и када почиње да се интензивно бави питањем сељака и аграрном политиком, Јовановић затиче земљу у којој су сељаци доминантна групација становништва – негде између 80% и 90%. С обзиром на тај податак, Јовановић се залаже за развој пољопривреде и, на трагу физиократа, за које је пољопривреда била најважнија привредна грана, једина у којој се ствара чист вишак вредности (*produit net*) који се у другим привредним гранама само прерађује, сматра да пољопривреда представља основ за производњу и пласман (не само на домаће, већ првенствено на међународно тржиште) оних производа чија ће продаја омогућити већи „прилив девиза”, које ће се постепено и плански (уз помоћ државе) улагати у развој недостајуће индустрије¹⁵. Дакле, не индустрија на штету пољопривреде, већ пољопривреда у корист

васпоставити главна начела сеоског живота: да сви људи употребљавају све своје органе, да развијају своје телесне и духовне способности... Са друге стране, сељаци морају користити тековине човечанства кроз историју: читати и писати, служити се машинама. Потпун човек је само онај ко живи истовремено сеоским и градским животом.” (Јовановић, 1941, str. 45)

¹⁴ „Осим тога, претварање сељака у потпуног буџетског зависника било би исто што и трајно везивање астматичара за челична плућа.” (Ibid.)

¹⁵ „Ко хоће да унапреди државу, нека извози што више може, да би добио злата – говорили су меркантилисти; најбољи начин да се напуне државне касе, одговарају физиократи, јесте помагање пољопривреде путем високих цена. „Пољопривреда је, говори Мирабо отац, од Бога створена индустрија, где фабрикант има као ортака самог творца света”: то је као неки аграрни деизам или пантеизам. Физиократи у тој мери верују у исправност свог учења, да

индустријског развоја, а потом пољопривреда и индустрија заједно, међусобно се допуњујући и помажући. Са друге стране, иако се залагао за одређени вид државне интервенције, првенствено у конципирању планске аграрне политике, Јовановић је заговарао смањивање државног централизма у пољопривреди – отуда његово инсистирање на ситном поседу, сељаку као власнику земље на шта се надовезује његово схватање сељачког рада, али оног рада који омогућава сељаку пристојан живот на селу (да сељак живи од свог рада), а не да буде „експлоатисан” од „варошана” чија нога понекад, или никад није крочила на село¹⁶. Томе у прилог говори и његова критика, у својству посланика у Скупштини, Петогодишњег плана и критика тадашњег Закона о задругама (1947) где напада управо она законска решења за која је сматрао да „убијају” онај суштински елемент задругарства, а то је независност од државе. На крају, из много разлога, уз разумевање за постојање ових недоумица, као и аргументације коју наводи Веселинов, сматрамо да се Јовановић залагао за „подизање” села у сваком погледу – политичком, културном, социјалном и, најважнијем, економском.

ЗАДРУГЕ КАО ОСНОВНА ЈЕДИНИЦА ОРГАНИЗАЦИЈЕ ПОЉОПРИВРЕДНИХ АКТИВНОСТИ

Указујући на насушност потребе за удруживањем сељака¹⁷ као механизма за превазилажење рафиниране превртљиве природе модерног феудализма, како је називао тадашњи економски поредак, Јовановић јасно истиче разлоге због којих је потребно да се сељаци удружују. Говорећи о економском поретку, Јовановић истиче да:

„...он не одузима сељаку, како се веровало да ће чинити, не експроприше му имање, већ експлоатише њега лично; не туче га на њиви, него на пијаци; не дира у

траже пребацивање свих пореза на сопственика земље; они је држе за једини прави извор прихода. Пољопривредник може без свих других; нико не може без њега: „он је први човек у друштву”. Страшно је рећи, каже Мирабо, али краљ, генерал, министар, не би могли опстати без земљорадње, а она би сасвим могла без њих.” (Јовановић, 1997, стр. 50)

¹⁶ „До сада се у село ишло скоро искључиво са намером да се одатле нешто однесе. Политичари полазе у село тек у очи избора: онда се сете да наше и стране бање нису једина могућа одморашта. Чиновници онамо уопште никад и не иду. Многи трговци, велики и мали без велике разлике, иду радије пред село него у село: пресећу сељаке, као што су по друмовима хајдучи пресретали путнике, или да купе жито на зелено, или да подигну у бесцење живину и јаја, воће и поврће. Чуде се онда варошани, што их сељаци не воле, што им не верују: они њих мрзе, као што су мрзели у рату командира чије намргођено лице се појављује само уочи јуриша.” (Јовановић, 1927, стр. 21–22)

¹⁷ Као и све велике ствари, формула за спас сељака је проста: наклонити се један на другога.” (Јовановић, 2021b, стр. 362) „Сељаци су много више него варошани, упућени једни на друге, међусобно повезани. Нема скоро посла који сељак може да изврши потпуно сам, не тражећи никакве помоћи од суседа или рођака. Варошанин може да живи „за свој рачун”, сељак је без других сасвим немоћан. Док су постојале велике крвне задруге, оне су могле бити прилично самодоволне, али од када се оне распадају, осећа се потреба за вештачким удруживањем на чистој привредној основи. Талас индивидуализма и партикуларизма, који одликује градски живот у периоду капитализма, брзо је прелетео преко села и може се рећи да је направио велику пуштош где се дуже задржао.” (Јовановић, 1997, стр. 321)

његову слободу у производњи, али га заробљује у размени. Оставља му голу својину и илузију да је сопственик, и тако му вешто убризгава један серум који га подстиче на рад до лудила. Зато је у модерној друштвеној борби питање земљишне својине постало споредно, а главну пажњу привлачи процес размене, нарочито набавке и уновчавања” (Јовановић, 1991, стр. 343).

У том процесу, главну улогу имају посредници – капиталисти који само јуре за профитом и тако се постепено претварају из посредника у паразите, а чији призор наглог и брзог богаћења код сељака убија сваку вољу за рад.

Удруживање сељака није, дакле, настало као последица отимања земље од њих, иако и тај чинилац Јовановић никако не занемарује¹⁸. Штавише, отимање земље од сељака је феномен који траје, само мења свој појавни облик, па тако метаморфозира од крвавих периода, све до профињенијих облика отимања земље који се сада своде не на саму земљу, или чак њене плодове, већ је ’отимање’, пре свега, усмерено ка вредности тих плодова. Дакле, они који би да ’отимају’ вредност плодова земље од сељака су били увек присутни, али су се јављали „...увек у другом облику. Он, сељак, остајао је увек исти: вечита фигура савијена над црном земљом, знојава и измучена, уплашена и покорна” (Јовановић, 2021b, стр. 230).

Превазилажење ових и свих претходно поменутих проблема са којима се суочавају сељаци у свом раду и животу могуће је остварити веома успешно путем удруживања, односно задруга, као најважније форме удруживања на селу у којима Јовановић (Јовановић, 1924, стр. 64-66) издваја две димензије: 1) организационо-технолошку („приређују различите изложбе, врше опите, подижу читаонице, угледне станице, угледна поља где се покушава на примеру показати сељацима шта све може да се уради...”) и 2) просветну димензију („приређују различите састанке, курсеве, отварају школе за девојке и младиће, за неписмене, приређују изложбе, организују светковине, отварају певачка друштва, а у последње време имају и позоришне групе”).

Без намере да умањи значај организационо-технолошке димензије задруга, Јовановић је, чини се, веома исправно и скоро пророчки, указивао на значај просвећивања сељака, али не само у погледу подизања његове писмености и општег образовања на виши ниво, већ пре свега, у погледу његовог стручног оспособљавања¹⁹, како би се оспособио да пронађе најједноставнији и најефикаснији начин обављања своје делатности. Поред тога, стручно оспособљавање подразумева и техничко-технолошко унапређење села („...донети на село велики број машина и увести модерне инсталације...”), што би морало представљати претходницу и основу за стручно оспособљавање сељака. Тиме се омогућава прелазак сељачког газдинства у једно, како га Јовановић назива, организовано индустријско предузеће, које ће од сељака

¹⁸ „Дошљак који убија насељеника, свештеник и племић који сељаке терају да раде и да им доносе део жетве, спахија што наплаћује закуп, зеленаш који на своје име преноси сељаково имање, трговац што на телефону продаје стотину вагона пшенице коју никад није видео, - те фигуре смењују се кроз историју, једна отменија од друге, али све са истим циљем: узети сељаку земљу или плод његова рада.” (Јовановић, 2021b, стр. 230)

¹⁹ „Он (сељак, прим. МТ) осећа да је земља без знања као гусле без гудала, као књига без очију или без писмености. Све више то он осећа. Тако да се данас његова глад за знањем може породити једино са његовом глади за земљом.” (Јовановић, 1934, стр. 54)

начинити не само произвођачку – производиће за тржиште – већ и потрошачку „снагу првог реда” (Јовановић, 1927, стр. 62). Оног тренутка када усвоји нови начин организације, или нову идеју, сељак у томе остаје истрајан (Јовановић, 1997, стр. 165).

Међутим, враћање земље сељаку која му је отета и стварање слободних газдинстава, чиме ће му се „убризгати опојан и раздражујући серум који га тера на луд рад и безгранично сагоревање”, представља недовршен процес. Јовановић (Јовановић, 2021b, стр. 295) додаје да је, поред тога, потребно помоћи сељаку „...да се брани, али чувајући резерве, рационализујући напоре, научити га да лакше ради и да боље живи”. Поред тога, треба радити и на поправљању његовог друштвеног статуса како би му се омогућило да постане пуноправни члан друштва („да постепено узме своју судбину у своје руке”), који ће учествовати и у расподели богатства, а не само у његовом стварању. У овом процесу Јовановић види заједничко деловање, са једне стране, државе и њене аграрне политике („администрација”), а, са друге стране, самих пољопривредника, односно њихове способности да се организују и удруже („организација”).

Иако су задруге доминантно економске организације, чији је основни циљ да реализују материјалне интересе својих чланова, треба нагласити да оне не могу испунити ниједан од наведених циљева уколико нису засноване на одређеној групној свести сељака о, најпре, постојању заједничких интереса, а потом и развијеном осећају солидарности²⁰. Дакле, задруге у економском погледу треба, како наводи Јовановић (Јовановић, 2021b, стр. 392), да постигну оно што је демократија урадила на политичком пољу – да остваре услове за слободну конкуренцију. Тиме постају битан чинилац економске демократије.²¹

Говорећи о различитим типовима задруга (набављачко-потрошачке, кредитне, продајне, прерађивачке и произвођачке) (Јовановић, 1924, стр. 119; Јовановић, 1927, стр. 75), Јовановић посебно анализира услове за развој задругарства у једној земљи и долази до закључка да ће, иако парадоксално звучи, задругарство бити развијеније у оним земљама које су на вишем ступњу економског („индустријског”) и културног развоја (Јовановић, 1924, стр. 140). У том правцу, посебно истиче (Јовановић, 2021b, стр. 362) утицај града и развијеност градске средине, као битне чиниоце, примећујући да је најмање задруга (кооператива) у оним земљама у којима сељаци представљају доминантан део становништва. Дакле, ефикасност задругарства у једној земљи је условљена, поред одређених субјективних, и низом објективних економских, политичких и друштвених чинилаца²².

Објективни политички, економски и друштвени чиниоци о којима говори Јовановић довели су до тога да је задругарство на нашим просторима веома лоше

²⁰ „Материјални моменат је главни мотив за стварање задруге, али нематеријални, идејни елементи су од пресудног значаја за регрутовање чланова, за њихов полет и дурашност у раду.” (Јовановић, 2021b, стр. 364-365)

²¹ „Основно начело (задругарства, прим. МТ): међузависност која веже све људе који раде и троше. Отуда, солидарност свих привредно запослених. Најзад, нужна сарадња људи који се баве истом граном послова. Највећи је број потрошача, јер сви троше. Зато су потрошачке задруге највише развијене, свуда у свету.” (Јовановић, 1927, стр. 74-75)

²² „Задруге не могу живети само од тренутног замаха који даје мода. Оне морају имати своју подлогу у економским приликама једне земље; у друштвеном и политичком ступњу њеног

организовано („врло примитивно“). Његови економски домети су веома скромни, а све то је поледица лоше организације и лошег управљања задругама²³, као и штетног политичког утицаја. Имајући све наведено у виду, Јовановић помало песимистично закључује:

„И не треба се разочарати, што данас, тридесет година после оснивања првих задруга, ми морамо почети скоро све наново. Није то кривица задругарства, задружне идеје и задружне организације, већ је кривица наших незрелих, очајно примитивних прилика. Није задругарство рђава ствар, него смо ми неспособни да га схватимо, прихватимо и очувамо” (Јовановић, 1997, стр. 331).

Утврђујући основне недостатке задруга и задругарства уопште, Јовановић тиме јасно маркира његове „болне тачке”, присутне и данас. Ипак, и поред свих ових недостатака, њихов развојни потенцијал је несумњив, због чега је потребно уложити напор како би се овај вид организације пољопривредних активности поставио на праве, здраве основе и био један од значајних подстицајних развојних механизма, најпре, малих и средњих пољопривредних произвођача, а потом и великих газдинстава.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

У покушају да сумирамо основе концепта аграрне политике Драгољуба Јовановића, можемо закључити да је његова анализа проблема српске пољопривреде у средишту имала положај сељака. Јовановићева настојања да се поправи положај сељака, а која су, на одређени начин и данас актуелна, имају за циљ транзицију српског сељака из положаја *сељака* – човека који живи и ради на селу и производи за себе и своју породицу, бави се земљорадњом (доминантно друштвени статус) у положају *пољопривредника* – човека који живи и ради на селу и, поред производње за потребе сопствене породице, на свом газдинству производи и за тржиште, бави се пољопривредом (доминантно економски статус). Основна интенција Јовановићевог концепта аграрне политике била је да се реформама, најпре на селу, омогући да што већи број житеља на селу пређе из статуса сељака у статус пољопривредника. У том контексту треба разумети пакет политичких, економских, социјалних и демографских мера које је предлагао и за које се залагао. Колико је Јовановић био испред свог времена сведочи данашње стање у пољопривреди у нашој земљи. Наиме, нису сви сељаци, нажалост, пољопривредници, док не морају сви пољопривредници нужно бити сељаци. Савремена саобраћајна и телекомуникациона инфраструктура омогућава бржи проток робе и капитала, али и информација, чиме се не само смањују трошкови пољопривредне производње и повећава њена ефикасност, већ и у виртуелном

развоја; у способностима становништва да се удружује и да удружено делује.” (Јовановић, 1997, стр. 327)

²³ „На пољу удруживања има много да се ради у нашој средини. Оно што већ имамо није ни довољно ни добро. Наше земљорадничке задруге су организоване врло примитивно. Рђаво вођене (од невештих, а често и непоштених људи), малобројне и разједињене, оне имају слабу куповну моћ и незнатан трговачки и друштвени домаћај.” (Јовановић, 1927, стр. 49)

(дигиталном) свету село и град („варош“) никада нису били ближи. Између осталог, и због тога се може уочити (додуше, и даље на нивоу изузетака) мали број појединаца, међу којима посебно млади и образовани људи – дигитално писмени, који одлучују да се, или врате на неко породично имање, или постану власници новог имања на селу²⁴. У том правцу, а ослањајући се на закључке Драгољуба Јовановића који су, као што се види актуелни и данас (скоро један век касније), треба усмеравати одређени део реформи пољопривреде у Србији у правцу олакшавања начина живота на селу (у сваком погледу), његовог бољег повезивања са градом: саобраћајна и телекомуникациона инфраструктура, побољшање електродистрибутивне мреже и сл. Други, подједнако важан сегмент аграрних реформи тиче се конкретних економских мера које, осим субвенција, морају да се позабаве ценом (откупна цена), дистрибуцијом робе, пласманом на тржиште (питање посредника и њиховог „уграђивања у цену“ и сл.). У том правцу, а уважавајући објективне технолошке и економске околности новог, дигиталног доба, у коме живимо, треба радити и на образовању (посебно на дигиталном описмењавању) становништва на селу и поновном подизању њихове свести у погледу значаја које концепт удруживања²⁵ има за њих.

Закључци које је Драгољуб Јовановић извео пре скоро једног века у најмању руку не остављају равнодушним читаоца његових радова. Вредност налаза до којих је дошао првенствено се састоји у систематичности и аналитичности, као и свеобухватности анализе – мултидисциплинарном приступу – одлика сељака и села. Посебна вредност се огледа у чињеници да је до ових резултата дошао понајвише теренским радом, обиласком бројних села и разговору са сељацима. Анализа и резултати Драгољуба Јовановића, посебно са овакве временске дистанце, омогућавају одличан увид у генезу проблема пољопривреде на овим просторима.

²⁴ Овај тренд је посебно добио на интензитету у нашој земљи 2021. године, током пандемије COVID-19, а посебно у периоду ванредног стања од 15. марта до 6. маја 2020. године (као једне од владиних мера у борби против пандемије), где су се људи, силом прилика, окренули, што би рекао Јовановић – „лицем селу“.

²⁵ Руководeћи се посебно моделима удруживања које је предлагао Јовановић, а имајући у виду савремено дигитално доба у коме живимо, треба радити и на развоју концепта тзв. *digitalno selo*, који задржава основне принципе задругарства, али их иновира, уважавајући савремене технолошке промене које нас окружују. Да је у питању будућност која је пред нама, а којој треба што пре да се прикључимо, говори у прилог Facebook група „Мали произвођачи хране у Србији“, који су до нових тржишта и до ширег круга потрошача дошли посебно за време пандемије COVID-19 (в. Šljukić, Šljukić, Vidicki, 2021), као и недавно најављеног пројекта Истраживачко-развојног института „Бионсенс“, компаније „Делта“ и „Мокрин Хаус-а“ – „Дигитално село Мокрин“. Извор: „Мокрин прво дигитално село у Србији“, РТС, <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/srbija-danas/4803325/mokrin-prvo-digitalno-selo-u-srbiji.html> (приступљено 12. маја 2022)

Marko B. Tmušić¹
University of Belgrade, Faculty of Political Sciences
Belgrade (Serbia)

REAFFIRMATION OF AGRICULTURAL POLICY IN THE WORK OF DRAGOLJUB JOVANOVIĆ - A LOOK INTO THE PAST, A REVIEW OF THE PRESENT, AND A FOUNDATION FOR THE FUTURE²

(Translation *In Extenso*)

Abstract: The problem of agriculture was one of the central issues in the scientific and, later, in the political activities of Dragoljub Jovanović. His understanding of the importance of agriculture, as well as diagnosing the problems that the village, as a territorial unit of agriculture, and the peasant, as a basic economic entity, face in agriculture, is an important basis for analyzing both past and present problems of Serbian agriculture. The answer to the dilemma about Serbian agriculture as its development opportunity, or as a kind of myth that has lasted for more than a century, can be found in Jovanović's most important conclusions. In this paper, we will present his concept of agricultural policy by analyzing two key categories: the village (and the peasant) and cooperatives. Relying on the established conclusions, we will offer some useful guidelines for the future development of agriculture in Serbia.

Keywords: Dragoljub Jovanović, agricultural policy, village and peasant, cooperatives, agriculture in Serbia

INTRODUCTORY CONSIDERATIONS - SOCIOLOGICAL BASES OF DRAGOLJUB JOVANOVIĆ'S AGRICULTURAL POLICY

Dragoljub Jovanović (1895-1977) was, first of all, a sociologist, but also a jurist and a philosopher, and he left a very significant influence on economics, especially in the field of agricultural policy, to which this work is dedicated. More than by the theory itself, he was attracted by social activism, theory in practice - social action (Miljković, 1993, p. 24),

---

¹ Assistant Professor, e-mail: marko.tmusic@fpn.bg.ac.rs. Born in 1983.

² This paper was financially supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia [grant number 451-03-68/2022-14 of 17 January 2022].

which shaped not only his scientific but especially his social and political engagement. The influence of French sociologists³, in particular his mentor Celesten Bugle, largely helped him in that. In addition to Bugle, a significant influence on Jovanović was exerted by Louis Ave and Anatole France, who “fed him spiritually from a young age”, which is why he dedicated his main thesis to “his French teachers and friends”, from whom, as he states, he learned to appreciate the “characteristics of their breed: the universality of spirit, honesty in work, simplicity in life” (Jovanović, 1973, p. 121). How strongly the French school influenced Jovanović is also shown by the study he dedicated to the most important representatives of French sociological thought of the 19th century (Jovanović, 1929a). In this study, he sets out, we would say, several basic sociological principles of his, first scientific, and then practical, public-political activity. He advocates *social justice* as an ideal to be achieved because it is the first and basic precondition of a healthy society. In addition, he points out that we must not allow any kind of centralism “from above” because such a way of governing society will stifle the life of “small collectives”. Therefore, it is necessary to “let individuals and small collectives live”, in which one can see one of the sociological bases of his understanding of private property as a basic economic unit in the village, and the peasant as its subject. Both represent a vital functional part of society as a whole, which functions according to “higher harmony”. However, here it is important to point out that by emphasizing *the importance of the individual*, Jovanović states that it does not mean the destruction of his personality, simply by drowning in society. On the contrary, he believes that society should be organized in such a way that the collective force it represents functions smoothly, without killing the individual. In addition to social justice and individualism, we would like to single out the third principle of Jovanović’s scientific and social engagement, and that is *the fight for the socially weaker*. In the end, the last, but not the least important, is *the principle of solidarity* (Jovanović, 1929a, pp. 9-13). Jovanović thus lays the foundations of his agricultural policy, which could be reduced to his commitment to improving, first the economic, and then the political, and social position of the peasants, as economically subordinated to higher laws of capital and economically weaker than industrial workers, and as a mechanism of improving the position of peasants he points out cooperatives, which, among other things, are based on the principle of solidarity.

AGRICULTURAL POLICY - THEORY, SCIENCE, AND PRACTICE

Bearing in mind that, at the beginning of the last century, Serbia was an agriculturally underdeveloped country, it can be said that tackling the definition of agricultural policy by Dragoljub Jovanović was a very ambitious undertaking. Several reasons speak in favour of

---

³ Writing about Jean Jaurès, it is as if, in his own way, he traced his own path: “Jaurès the idealist preaches action; Jaurès the philosopher practices dynamics; Jaurès the revolutionary implements socialism through reforms. His idealism crystallizes into action, and that is why we can call him a preacher of active idealism. As a true national (folk) man, as a social worker, as a cultural and honest politician, as a fighter for complete humanity, as a morality and an apostle of peace among nations, - Jaurès represents the ideal teacher of energy.” (Jovanović, 1929b, p. 15)

this claim, of which he (Jovanović, 2018, pp. 20-21) mentions that out of the total area of about 5 million hectares in 1905, there were cultivated land - 1,223,671, of which 1,027 were arable land. 815; gardens 25,815; vineyards 33,101; orchards 136,939. There were 418,391 pastures on the surface, and 110,101 hectares of pastures and neglected land. According to him, the area of uncultivated land was huge. More than a third of the total territory, or 3,750,000 acres (1,511,500 hectares) were under forests, and a good portion of those forests - about 750,000 acres (306,350 hectares) were state- and municipal-owned. At that time, Serbia was a country of small landowners, where the system of small and medium-sized rural estates was created by expropriation from former Turkish owners in 1833 and 1880. In 1900, out of a total of 401,903 families, no less than 91.5% were landowners. Only 88 people owned more than 100 hectares. He states that even after a hundred years of living in freedom, a large estate could not be formed, and Serbia remained as it used to be back in the 19th century - "the land of small peasants and middle peasants who only cultivate the land, the land of "farmers" (farmers working on the land)."

However, the challenges that Jovanović encountered during the conception of his agricultural policy were not reduced only to the war-torn economy, but also a series of objective social, political, and economic opportunities of the then state. Veselinov (2019, p. 79) summarizes them well, starting from the difference in the size of the farm and technology from province to province, and the difference in the quality of the land and the structure of production. Therefore, in addition to political opportunities, economic-objective facts seem even more terrible. Despite that, Dragoljub Jovanović did not give up. He emphasized the importance of respecting the objective facts and specifics of each part of the then country and gave appropriate recommendations for their agrarian transformation. Hence, he pointed out a single system of agricultural policy cannot be established, 2) measures and methods that have yielded results in a particular country cannot be successfully practiced in all countries (Jovanović, 1997, p. 39) that: 1).

Dragoljub Jovanović's economic, i.e. agricultural policy had several general, mutually complementary goals (Jovanović, S., 2019, pp. 61-62). First, it starts from the peasantry as the most numerous part of the population, as well as from the fertile land, i.e. the economy, as the basic preconditions for economic planning. Industrial progress did not oppose agriculture, but gave priority to the industrialization of agriculture concerning the development of heavy industry, believing that the improvement of agricultural production will improve the export structure of our country, in which there will be an increase in the higher and highest processing stages. This will increase the foreign exchange inflow, which will enable the import of missing raw materials and equipment for the development of other industries. Therefore, he determined the order and path of economic development, thus reducing the space for excessive borrowing in an underdeveloped economy such as ours.

In addition to strengthening agricultural production, whose development is encouraged by industrial inputs, Jovanović also advocated the improvement of cattle breeding. He believed that the backbone of agriculture was a small traditional property, whose economic potential should be developed by cooperatives. He also suggested different ways of financing the development of agriculture and industry, emphasizing the importance of agricultural loans, while savings banks and credit bureaus should be the pillars of the national economy. He did not neglect the importance of human capital, on the contrary.

Finally, he emphasized the state as the most important factor in connecting all economic sectors and the distribution of national wealth (Jovanović S., 2019, p. 64).

Dragoljub Jovanović presented the above-mentioned concept of agricultural policy in his, certainly, most famous study – “Agricultural Policy”⁴. Starting from the position that the tendency towards the glorification of agriculture is noticed and that care for it is left exclusively to those who are “condemned” to deal with it by birth or life circumstances, Jovanović starts from two basic questions in his research: *first*, how to raise the productive capacity of the peasant to a higher level and, *secondly*, how to further increase his consumer power (Jovanović, 2021b, p. 15). From the very beginning, he indicates that it will be a difficult process, since the resistance will be shown by the farmers themselves, often unwilling to cope with the forthcoming changes. Jovanović sees the reasons for that in the isolation, backwardness, and ignorance of people who live in the village (“outside the urban civilization, almost outside every civilization”), and in addition to the work they do. This job is

“in alliance with nature, but also in the fight with it, which slowly and uncertainly bears fruit, and does not allow any haste, any skipping or acceleration. The man from the village, even when he is not engaged in agriculture, is static, light, wise, scared, and cautious: and in the most democratic societies, the rural origin is a minus, an aggravating circumstance for success in life ... fear of sudden changes, and even of changes in general, passivity in suffering and difficult decision to move, attachment to the land and family, attachment to the nation and state, loyalty to leaders, loyalty to old and existing institutions, preservation of traditions and ways of working, as well as certain moral stability” (Jovanović, 2021b, pp. 16-17),

are the reasons why people in the village resist change, regardless of whether it is technical, economic, social, political, cultural, or moral novelties.

Pointing out the multidimensionality of agricultural policy, Jovanović states that, on the one hand, agricultural policy is *a theory* based on the laws of agrarian economy, economic and legal forms of management, the characteristics of agricultural production, the analysis of the industrial and agrarian state, the analysis of rural and the city relations, while, on the other hand, agricultural policy is *a science*, especially because it is a source of knowledge about certain means to improve agricultural production, to change ownership relations in agriculture and because, as he says, discusses the effectiveness of these means and comparison of institutions, legal regulations, and administrative measures in different countries. The theoretical and scientific interpretation of agricultural policy represents this policy in a broader sense. On the other hand, its important dimension is also practical: it is a state, self-governing or collective *practice*, a skill, which is part of the general economic policy of a government, or an organized community. Based on the above, Jovanović summarizes that the agricultural policy is a study of technical and economic relations in agriculture, the history of agrarian relations in the past, changes in land ownership, systems of possession and management - of the place of agrarians in social life (Jovanović, 2021b, p. 22). Considering that he gave priority to social action, and thus to politics, Jovanović also slightly supplements his previous interpretation in terms of defining agricultural policy

---

⁴ The first edition: *Agricultural Policy*, Graphic Institute “Narodna misao”, Belgrade, 1930, while the second edition was published almost a century later (Jovanović, 2021b).

and emphasizes that agricultural policy is in its true sense a policy, which like all policies depends on the balance of power in society, from the goals it wants to achieve, from the ideals it aspires to (Jovanović, 2021b, p. 58).

Given the then objective political and economic circumstances, Jovanović defines several important tasks of agricultural policy (Dinić, 1999, p. 114): *first*, the task of agricultural economics is to consider the production, trade and distribution of goods; *second*, the economy should determine measures to increase production, determine the system of management and inheritance, the importance of migration and competition; *third*, to provide a family minimum, agricultural loans and to alleviate social differentiation, thus showing clear concern for people; *fourth*, the formulation of adequate laws in this area and the formation of a more efficient administration, followed by the opening of schools for professional training of agricultural workers, in organizing demonstration fields, in raising the cultural level of the village and its approach to the city; *fifth*, the reorganization of agriculture by creating associations, cooperatives and unions; *sixth*, consideration of the future of agriculture, starting from the question of the dilemma of whether the development of science will result in the disappearance of agriculture.

THE VILLAGE AND THE PEASANT AS THE BASIC UNIT OF ANALYSIS IN DRAGOLJUB JOVANOVIĆ'S AGRICULTURAL POLICY

Jovanović begins his analysis of villages⁵ and peasants by dividing society into three social (and, as he will later point out - status) categories: "gentlemen", "workers" and "peasants", claiming that at first glance it can be seen into which of these three categories someone falls (Jovanović, 1932, p. 10). Unlike the first two categories, Jovanović sees the work of peasants as the basis of the existence of every society⁶. Therefore, he believes that solving their problems is, in fact, working in the general interest. According to Dinić (1999, pp. 96-97), for the sociologist of social action, this was the path that should be followed unmistakably.

In that spirit, Jovanović continues even more analytically with the distinction between "peasant" and "agrarian", where he classifies the peasant into a social category, while the

---

⁵ "It does not matter if this sounds like a confession. It does not matter if he leads me to modest confessions. I will tell you how I feel. Whenever something was not clear to me, I went to the village, among people, to those who work ... There are patients who find it easier as soon as they change the air and the environment. I am not ill, but it seems unusually good to me when I mix with peasants, craftsmen, body workers. I always come from there richer and fresher. I wrote my best articles after returning from a trip." (Jovanović, 1934, p. 5)

⁶ In a certain way, because of these claims, because of the very characteristics of the peasants, Jovanović is destined for them: "... that Dragoljub Jovanović is their good friend today, and that tomorrow he will be completely their friend. I felt it, and I was told out loud, that, and even more. That feeling in me grew into an obligation every day ... The connection was created, strong and intimate, a connection that could not be broken without pain. I personally became their man, their prisoner. I felt what ... I could not believe before: that the peasant was beginning to rule over me, to command me, to fill my days and nights. I feel the mystique of the necessary emancipation of the peasantry. And I am not my own man anymore. I become theirs, forever." (Jovanović, 1997, p. 214)

agrarian is exclusively an economic-technical category. The agrarian includes all those who are engaged in agriculture in any way - landowners and landless farmers, medium household owners, and agricultural workers. Unlike them, peasants are all those people who live in the village - outside the city and who, because of that, are deprived of any blessing of civilization. Therefore, as he says, "... even when they are economically well, their social position is lower" (Jovanović, 1941, p. 26). He explains his claim in more detail as follows:

"Thoroughly exhausted economically, peasants are humiliated socially ... Peasants, even when they are wealthy, are outside civilization, in physical and spiritual darkness, in spatial and technical loneliness. Far from hospitals and pharmacies, from schools and theatres, often without water, without air at night and in winter, poorly and uniformly fed, in cramped and ugly dwellings. They live constantly in the mud and garbage, next to the cattle, and sometimes together with the cattle. Already in their appearance, they are different from citizens, from "people", from gentlemen. Most often dressed in their uniform of primitiveness, always with tanned faces, rough and calloused hands, heavy and slow steps, often ragged and dirty, the peasants in the urban world look like people of another race. Everything points to their lower social position ... the peasant, even rich and nicely trained, remains a little lower, in any case, something else. Isolated in the village, he is marked in the city: always at a lower social level" (Jovanović, 1941, pp. 43-44).

In the analysis of the appropriate concept of agricultural policy, Jovanović first examines which form of agricultural property - type property is "the most expedient in terms of the general and national economy". More precisely, which type of property is the most economically viable - small, medium, or large property?⁷ Taking into account the then level of economic development of the country, Jovanović believes that the basic cell of such an economic system should be a family farm, but supported by free association, on the one hand, and active state measures, especially agricultural policy, on the other. In this regard, he advocates the so-called agrarian socialism (therefore, not agrarian capitalism, nor, agrarian collectivism, as he points out), which represents the cooperation of "private joint and public efforts for production and exchange in agriculture", whereas the increasing level of development of a society and the relationship of private and public change in favour of the private, as society progresses more on the ladder of economic, technical and cultural development⁸. In that respect, Jovanović emphasizes that it is important to understand the peasant farm as a production company, and not as a property whose main purpose is to feed the family members who live on it (Jovanović, 1927, p. 61). Hence, it is clear that the peasant must improve the quality of his production if he wants to sell more. At the same time, the peasant must stop looking at his farm only as a source of all existential food. On the contrary - production on the peasant farm must move from the production of all the food needed for the farm to survive, to the specialization in those branches of agriculture and cattle breeding that will bring it the greatest benefit. It is

---

⁷ "The question is of great importance, both in a purely economic-productive, and in social and political terms, and in economic policy, in agricultural policy in particular, one must take into account whether the division of property into small properties will be favoured, or maintaining medium-sized properties as they exist today in our country and in France." (Jovanović, 1924, p. 49)

⁸ "For agriculture, a farm is what a company is for industry, a workshop and a craft shop, a shop for trade. But for the farmer it is something more: a place to live and work in, a collection of all the joys of life, passions and sufferings." (Jovanović, 2021b, p. 139)

certainly not an isolated process, so the farmer must be aware of the fact that it is necessary to cooperate with other peasants, or producers in the city, who will provide him with all the goods that he will no longer be able to produce on his own due to specialization. Such a perception of production on a farm gives birth to the idea of association, on the one hand, while it implies better organization on the other hand, since training in one or several forms of production, according to Jovanović, implies a cooperation with those who have achieved the greatest success in their industry.

Pointing out the difficult situation of the peasants, Jovanović states that, in addition to the natural preconditions that carry certain risks, special difficulties for the peasants arise from their exploitation as a producer and as a consumer (as a seller and as a taxpayer). Such a difficult status is a consequence of the fact that all their revenues - prices of their products, as well as their expenses - items they buy and various "public levies imposed on them, are conditioned by the state (trade, financial, etc.) policy towards them: "As long as this is conducted without them, it will be against them" (Jovanović, 1991, p. 94). He correctly concludes that the situation in the economy cannot be improved, nor can any significant economic growth be expected until the peasants' situation improves. He states several key ways to achieve this: 1) by increasing the prices of peasants' products - and this can only be achieved by lowering the dinar, or by a different organization of sales, i.e. by abolishing intermediaries; 2) by increasing the yield in agriculture - which is achieved slowly and with the best rationalization; 3) radical treatment of credit relations in the village, which cannot be imagined without major investments, among which those from the outside stand out (Jovanović, 1991, p. 264). In that respect, he correctly concludes that a good price⁹ can be the best incentive for bigger and better production¹⁰, whereby work should be channelled in two directions: first, towards consumers who can pay well and, second, work on leaving as much of the price as possible to producers. Jovanović sees a special role in improving the position of farmers in, as he states, "monetization of products" which is of increasing importance in agriculture.

Until these conditions are met¹¹, Jovanović believes that the village will be a "kingdom of darkness" from which one should flee, and the best ones will always

---

⁹ "The village is a mine from which there are still to be extracted, and the most diverse riches. It is a reservoir on which we all have to feed, no matter how many of us there are, in all professions, from shoemakers to writers, makers and sellers of collars and bows and barbers who clean and beautify their heads. It is only necessary to think about the needs of the peasants, to examine the ways to satisfy them and to provide them with good, cheap and suitable products." (Jovanović, 1927, p. 57)

¹⁰ The significance of the "good price" for the agricultural producer is presented by Jovanović in a very picturesque and interesting way as follows: "The image given by Charles Gide can best be applied to the trade in agricultural products. In small places where there are no water mains and pumps, the fire is extinguished by people lining up in a chain between the burning house and the well. One draws water and the others pass each other a vessel of water. A little water is spilled in everyone's hands, so that the bucket is almost empty by the time it arrives at the scene of the fire. It is similar, says Mr. Gide, with the price paid by the consumer, on its way to the producer, in this case the peasant." (Jovanović, 2021b, p. 160)

¹¹ In addition to the previously mentioned, let us call them - economic reasons for fleeing from the countryside and the arrival of peasants in the cities, we must not lose sight of the importance of other sociological, life-conditional, cultural and educational, which Jovanović analyzes in detail. Dinić (1999, p. 106) summarizes it as follows: "Those who leave the village want comfort, easier life, lights, culture,

flee¹². As he says, the causes of “fleeing from the village”, Jovanović finds too much contrast with the city. In this regard, he states that the main causes - including hard work, low income, inhuman living conditions, and lack of satisfaction or opportunities for advancement - are in the village itself. A result is an increasing number of people leaving the village. That is why it does not help to lament and preach about “returning to the land”; it does not even help to shout ‘Stay here’. We need to get acquainted with the real situation in the village, compare them with the conditions of city life, especially with the conditions of work and earnings, and then understand, explain and then treat” (Jovanović, 1997, p. 83).

The peasant-retention measures proposed by Jovanović can be classified into several groups (Dinić, 1999, pp. 106-107): 1) work should be done to raise the cultural level of the village - this includes water supply, land reclamation, road construction, electrification, opening libraries, places for entertainment, organizing various courses, etc., 2) it is important to equalize the position of industrial workers and those in agriculture, 3) day labourers and tenants must be enabled to become landowners, 4) to build a life and work in the village on economic principles, 5) to study the phenomenon of emigration, its causes, and forms of occurrence.

Starting from the basic postulates of Dragoljub Jovanović’s agricultural policy, Veselinov (2019, p. 77) points out three confusion-causing questions: 1) Where does the idolatry of peasants and old rural life end in favour of modern economy and civil culture?¹³ 2) When is the state support for peasant property a political and economic advantage for it and when is it not? 3) What goals can be fulfilled by party, trade union, and cultural organizations of peasants in the Yugoslav national structure, and which ones to give up? On the one hand, taking into account that Jovanović was a great connoisseur of the agrarian history of Europe, Veselinov wonders how he could possibly overlook the process of deagrarianization, followed by intensive industrialization, which took place in Europe at that time. Moreover, how could

---

and are destroyed by hard work in the countryside, lack of perspective, low income, etc. Among the social causes of fleeing from the village, Jovanović includes: work (which the peasant does according to his habit and to which he has gone astray), scarcity (in food and money), apartments (which are small, dirty, sooty, dark, without pathos, beds, for more person and several generations), clothes (worn out, so more reminiscent of rags), footwear (with the smell of barn and mud), food (scarce in the summer, which is why farmers remain drained after summer work), insulation (due to bad roads and PTT - connection), diseases, alcoholism, etc. To all this, you need to add working hours that are unlimited. That is why the city becomes the last hope, a refuge. It ranges from “plough to anvil”, from an anvil to a pen and compass to a doctoral degree. Whoever breaks away from the land once does not return to it. It is not just a fact; for Jovanović, it is a sociological law: “Return to land is impossible!”

¹² “As long as agriculture is hell, everyone who can be saved will leave it. The village is changing very slowly, because unusually little has been done to build it. Agricultural technology is being perfected faster, because it is also practised by non-peasants: don’t farmers from cities show the best products and the most perfect tools at exhibitions?” (Jovanović, 2021b, p. 332)

¹³ This, of course, could be one of Jovanović’s answers: “Should we go back to the village and the peasantry? That should not be demanded, because there is no human life there. But the main principles of rural life must be established: that all people use all their organs, develop their physical and spiritual abilities ... On the other hand, peasants must use the achievements of humanity throughout history: read and write, use machines. A complete man is only one who lives both rural and urban life.” (Jovanović, 1941, p. 45)

he advocate the so-called peasant self-sufficiency, which requires the intervention of the state budget in the proportions to be treated as a tax attack on the urban population, and whose consequences would be a weak peasant farm and insufficiently developed large property? In the end, Veselinov concludes that if Dragoljub Jovanović had by any chance been the Minister of Agriculture, he would have had more than a clear agricultural policy, based on the following principles: peasant property would be permanently in charge of agrarian security; large farms should be developed only to the limits of survival of the strategic or all peasants before it is finally exterminated, and modern technology would be transferred to the cooperatively united peasants.

“And until that revolutionary moment, Jovanović would restrict the movement of the tractor of the large farm against the blisters on the peasants’ hands and the horse hooves. The tractor would move as fast as with the Amish in Pennsylvania, as fast as a horse, until a cooperative farmer took it over and, with the help of the state, rejected large investors, and then continued into the future alone” (Veselinov, 2019, pp. 79-84).¹⁴

In order to try to offer some of the answers to the questions posed by Veselinov, we would like to point out a few facts. First, at the moment when he returned from France and began to deal intensively with the issue of peasants and agricultural policy, Jovanović found a country in which peasants were the dominant population group - somewhere between 80% and 90%. Given this information, Jovanović advocates the development of agriculture and, following in the footsteps of physiocrats, for whom agriculture was the most important industry, the only one that creates a net surplus value (*produit net*) that is only processed in other industries, believes that Agriculture is the basis for the production and placement (not only on the domestic, but primarily on the international market) of those products whose sale will enable a greater “inflow of foreign exchange”, which will be gradually and systematically (with state assistance) invested in the development of the missing industry¹⁵. So, not industry to the detriment of agriculture, but agriculture for the benefit of industrial development, and then agriculture and industry together, complementing and helping each other. On the other hand, although he advocated a certain type of state intervention, primarily in the conception of planned agricultural policy, Jovanović advocated the reduction of state centralism in agriculture - hence his insistence on smallholdings, the peasant as landowner, which is followed by his understanding of peasant labour, but that labour that enables the peasant a decent life in the village (that the peasant lives from his labour), and not to be “exploited” by

---

¹⁴ “Besides, turning a peasant into a complete budget addict would be the same as permanently tying asthmatics to steel lungs.” (Ibid.)

¹⁵ “Whoever wants to improve the state, let him export as much as he can, in order to get gold - the mercantilists said; the best way to replenish state coffers, physiocrats respond, is to help agriculture through high prices. “Agriculture, says the elder Mirabeau, is an industry created by God, where the manufacturer has as his partner the creator of the world himself”: it is like some agrarian deism or pantheism. Physiocrats believe in the correctness of their teaching to such an extent that they demand the transfer of all taxes to the owner of the land; they hold it to be the only real source of income. The farmer can do without everyone else; no one can do without him: “he is the first man in society.” It is terrible to say, says Mirabeau, but the king, the general, the minister, could not survive without agriculture, and she could do without them.” (Jovanović, 1997, p. 50)

the “townspeople” whose foot sometimes, or never stepped on the village¹⁶. This is supported by his critique, as a member of the Assembly, of the Five-Year Plan and the critique of the then Law on Cooperatives (1947), where he attacks precisely those legal solutions that he considered to “kill” that essential element of cooperatives, namely independence from the state. In the end, for many reasons, with an understanding of the existence of these doubts, as well as the arguments given by Veselinov, we believe that Jovanović advocated “raising” the village in every way - politically, culturally, socially, and, most importantly, economically.

COOPERATIVES AS THE BASIC UNIT OF ORGANIZATION OF AGRICULTURAL ACTIVITIES

Pointing out the urgency of the need to unite the peasants¹⁷, as a mechanism for overcoming the refined and fickle nature of modern feudalism, as he called the then economic order, Jovanović lists the reasons why the peasants must unite. Speaking about the economic order, Jovanović (1991, p. 343) points out that:

“... it does not take away from the peasant, as it was believed that he would do, it does not expropriate his property, but exploits him personally; it does not beat him in the fields, but in the markets; it does not encroach on his freedom in production, but captures him in exchange. It leaves him bare property and the illusion that he is the owner, and so skilfully injects him with a serum that encourages him to work to madness. That is why in the modern social struggle, the issue of land ownership has become secondary, and the main attention is drawn to the process of exchange, especially procurement and liquidation” (Jovanović, 1991, p. 343).

In that process, the main role is played by intermediaries - capitalists, who only chase after profit and thus gradually turn from intermediaries into parasites, and whose scene of sudden and rapid enrichment kills any will to work among the peasants.

---

¹⁶ “Until now, people used to go to the village almost exclusively with the intention of taking something from there. Politicians go to the village only before the elections: then they remember that our and foreign spas are not the only possible resting places. Officials never go there at all. Many merchants, large and small without much difference, prefer to go in front of the village than to the village: they intercept the peasants, just as the hijackers intercepted the passengers on the roads, or to buy grain on the green, or to raise poultry and eggs, fruits and vegetables. The townspeople are then surprised that the peasants do not like them, that they do not trust them: they hate them, as they hated in the war of a commander whose frowning face appears only before the assault” (Jovanović, 1927, pp. 21-22)

¹⁷ “Like all great things, the formula for saving the peasants is simple: to lean on each other.” (Jovanović, 2021b, p. 362) “Peasants are directed towards at one another, interconnected, much more than townspeople. There is almost no work that a peasant can do completely alone, without asking for any help from neighbors or relatives. A citizen can live ‘on his own’, a peasant is completely powerless without others. While there were large blood cooperatives, they could be quite self-sufficient, but since they disintegrated, there is a need for artificial association on a purely economic basis. The wave of individualism and particularism, which characterized urban life in the period of capitalism, quickly flew over the countryside and can be said to have created a great devastation where it lasted longer.” (Jovanović, 1997, p. 321)

The unification of the peasants did not, therefore, arise as a consequence of taking the land from them, although Jovanović does not neglect that factor in any way¹⁸. Moreover, the seizure of land from peasants is a lasting phenomenon; it only changes its form, and thus metamorphoses from bloody periods, all the way to more refined forms of land seizure, which are now reduced not to the land itself, or even its fruits, but ‘kidnapping’, above all, directed towards the values of these fruits. So, those who wanted to ‘steal’ the value of the fruits of the land from the peasants were always present, but they appeared “... always in a different form. He, the peasant, always remained the same: an eternal figure bent over the black land, sweaty and tormented, frightened and submissive” (Jovanović, 2021b, p. 230).

These and all the previously mentioned problems that peasants face in their work and life can be overcome very successfully through associations, i.e. cooperatives, as the most important forms of association in the village in which Jovanović (1924, pp. 64-66) singles out two dimensions: 1) organizational-technological (“they organize various exhibitions, perform experiments, build libraries, reputable stations, reputable fields where they try to show the peasants what can be done ...”) and 2) educational dimension (“organize various meetings, courses, open schools for girls and boys, for the illiterate, organize exhibitions, organize festivities, open singing societies, and lately they have theatre groups”).

Without intending to diminish the importance of the organizational and technological dimension of cooperatives, Jovanović seems to have pointed out very correctly and almost prophetically the importance of educating peasants, not only in terms of raising his literacy and general education to a higher level but above all in terms of his professional training¹⁹, to be able to find the simplest and most efficient way of performing his activity. In addition, professional training implies technical and technological improvement of the village (“... bring a large number of machines to the village and introduce modern installations ...”), which should be a precursor and basis for vocational training of farmers. This enables the transition of a peasant farm into one, as Jovanović (1927, p. 62) calls it, an organized industrial enterprise, which will make peasants not only a producer - they will produce for the market - but also a consumer “first-order force”. The moment he adopts a new way of organizing, or a new idea, the peasant remains persistent in it (Jovanović, 1997, p. 165).

However, returning the land that was taken from the peasant and the creation of free farms, which will inject him with an intoxicating and irritating serum that makes him go crazy and burn himself out endlessly, is an unfinished process. Jovanović (2021b, p. 295) adds that, furthermore, it is necessary to help the peasant “... to defend himself, but keeping reserves, rationalizing efforts, teaching him to work easier and live better”. In addition, work should be done to improve his social status to enable him to become a full member

---

¹⁸ “A newcomer who kills a settler, a priest and a nobleman who force the peasants to work and bring them a portion of the harvest, a spahi who charges rent, a loan shark who transfers the peasant’s property to his name, a merchant who sells a hundred wagons of wheat on the phone - and the figures change throughout history, one more elegant than the other, but all with the same goal: to take the peasant’s land or the fruit of his labour.” (Jovanović, 2021b, p. 230)

¹⁹ “He (the peasant, added by MT) feels that a country without knowledge is like a *gusle* (a kind of string instrument characteristic of the people from these areas, added by MT) without a fiddle bow, like a book without eyes or without literacy. He feels it more and more. So that today his hunger for knowledge can only be compared to his hunger for land.” (Jovanović, 1934, p. 54)

of the society (“to gradually take his destiny into his own hands”), who will participate in the distribution of wealth, and not only in its creation. In this process, Jovanović sees joint action, on the one hand, of the state and its agricultural policy (“administration”) and, on the other hand, of the farmers themselves, i.e. their ability to organize and unite (“organization”).

Although cooperatives are predominantly economic organizations, whose main goal is to realize the material interests of their members, it should be emphasized that they cannot fulfil any of the stated goals if they are not based on a certain group awareness of peasants, first, the existence of common interests and developed sense of solidarity²⁰. Thus, in economic terms, cooperatives should, as Jovanović states (Jovanović, 2021b, p. 392), achieve what democracy has done in the political field - achieve the conditions for free competition. They thus become an important factor in economic democracy.²¹

Speaking (Jovanović, 1924, p. 119; Jovanović, 1927, p. 75) about different types of cooperatives (purchasing-consumer, credit, sales, processing, and production), Jovanović (1924, p. 140) specifically analyzes the conditions for the development of cooperatives and concludes that, although it sounds paradoxical, cooperatives will be more developed in those countries that are at a higher level of economic (“industrial”) and cultural development. In that direction, he especially emphasizes (Jovanović, 2021b, p. 362) the influence of the city and the development of the urban environment, as important factors, noting that the least cooperatives are in those countries where peasants represent the dominant part of the population. Thus, the efficiency of cooperatives in one country is conditioned, in addition to certain subjective, by many objective economic, political and social factors²².

The objective political, economic and social factors Jovanović is referring to have influenced the fact that cooperatives in our area are very poorly organized (“very primitive”). Its economic reach is very modest, and all this is the result of poor organization and poor management of cooperatives²³, as well as harmful political influence. Having all the above in mind, Jovanović (1997, p. 331) concludes somewhat pessimistically:

“And we should not be disappointed that today, thirty years after the founding of the first cooperatives, we have to start almost all over again. It is not the fault of the cooperative, the cooperative idea, and the cooperative organization, but the fault of our

---

²⁰ “Material moment is the main motive for creating a cooperative, but intangible, ideological elements are crucial for recruiting members, for their enthusiasm and durability in work.” (Jovanović, 2021b, pp. 364-365)

²¹ “Basic principle (of cooperatives, note MT): interdependence that binds all people who work and spend. Hence, the solidarity of all economically employed. Finally, the necessary cooperation of people who deal with the same branch of business. It is the largest number of consumers, because everyone spends. That is why consumer cooperatives are the most developed, everywhere in the world.” (Jovanović, 1927, pp. 74-75)

²² “Cooperatives cannot live only from the current momentum given by fashion. They must have their basis in the economic circumstances of a country; in the social and political stage of its development; in the ability of the population to unite and to act together.” (Jovanović, 1997, p. 327)

²³ “There is plenty to do in the field of association in our environment. What we already have is neither enough nor good. Our agricultural cooperatives are organized very primitively. Badly led (by unskilled, and often dishonest people), few in number and divided, they have weak purchasing power and insignificant commercial and social reach.” (Jovanović, 1927, p. 49)

immature, desperately primitive circumstances. Cooperatives are not a bad thing, but we are incapable of understanding, accepting, and preserving them.”

By determining the chief shortcomings of cooperatives and cooperatives in general, Jovanović thus clearly marks his “pain points”, which are still present today. However, despite all these shortcomings, their development potential is undoubted, which is why it is necessary to make an effort to put this type of organization of agricultural activities on a real, healthy basis and be one of the significant incentive development mechanisms, first of all, small and medium agricultural producers, and then large farms.

INSTEAD OF A CONCLUSION

In an attempt to summarize the basics of the concept of Dragoljub Jovanović’s agricultural policy, we can conclude that his analysis of the problems of Serbian agriculture had the position of peasants at the centre. Jovanović’s efforts to improve the position of the peasants, which are, in a way, still relevant today, are aimed at the transition of the Serbian peasant from the position of *the peasant* - a man who lives and works in the village and produces for himself and his family. status) in the position of *a farmer* - a man who lives and works in the village and, in addition to production for the needs of his own family, produces on his farm and for the market, is engaged in agriculture (predominantly economic status). The basic intention of Jovanović’s concept of agricultural policy was to reform, first in the village, to enable as many inhabitants in the village as possible to pass from the status of peasants to the status of farmers. In this context, the package of political, economic, social, and demographic measures that he proposed and advocated should be understood. Today’s situation in agriculture in our country testifies to how much Jovanović was ahead of his time. Namely, not all peasants, unfortunately, are farmers, while not all farmers necessarily have to be peasants. Modern transport and telecommunication infrastructure enable a faster flow of goods and capital, but also information, which not only reduces the costs of agricultural production and increases its efficiency, but also in the virtual (digital) world, the village and the city (“town”) have never been closer. Among other things, this is why a small number of individuals can be noticed (although still at the level of exceptions), among whom especially young and educated people can be noticed - digitally literate, who decide to either return to a family estate or become owners of a new property in the village²⁴. In that direction, and relying on Dragoljub Jovanović’s conclusions, which, as it can be seen today (almost a century later), should direct a certain part of agricultural reforms in Serbia towards facilitating the way of life in the village (in every respect), its better connection with the city: traffic and telecommunication infrastructure, improvement of the electricity distribution network, etc. Another, equally important segment of agricultural reforms concerns specific economic measures which, in addition to subsidies, must deal with the price (purchase price), distribution of goods, placement

---

²⁴ This trend gained in particular in our country during the COVID-19 pandemic in 2021, and especially during the state of emergency: March 15, 2020 - May 6, 2020 (as one of the government measures to combat the pandemic), where people, by force of circumstances, turned around, as Jovanović would say - “face to the village”.

on the market (the issue of intermediaries and their “incorporation into the price”, etc.). In that regard, and respecting the objective technological and economic circumstances of the new, digital age in which we live, we should work on education (especially digital literacy) of the rural population and on raising their awareness of the importance of the concept of association²⁵ for them.

The conclusions drawn by Dragoljub Jovanović almost a century ago do not leave the reader of his papers and studies indifferent, to say the least. The value of the findings he obtained primarily consists in the systematic and analytical nature, as well as the comprehensiveness of the analysis - a multidisciplinary approach - of the characteristics of peasants and villages. The special value is reflected in the fact that he came to these results mostly through fieldwork, visiting numerous villages, and talking to peasants. Dragoljub Jovanović’s analysis and results, especially from this time distance, provide an excellent insight into the genesis of agricultural problems in this area.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Bondžić, D. (2019). Dragoljub Jovanović and the University of Belgrade. In: A. Kostić (ed.) *Socio-political thought and activity of Dragoljub Jovanović* (169-187). Beograd: SANU, Naučni skupovi, Tom CLXXXVI, Odeljenje društvenih nauka, Knjiga 44. [In Serbian]
- Dinić, D. (1999). *The Peasantry as the Destiny of Dragoljub Jovanović*. Beograd: Institut za političke studije [In Serbian]
- Đurović, B. (1993). The Cult of Labour, Happiness and Man in the Work of D. Jovanović. In: B. Đurović, D.B. Đorđević, B. Jakšić (eds.) *Man Inside Free - Dragoljub Jovanović Scientist, Politician, Sufferer* (57-67). Niš: Biblioteka Sintezis [In Serbian]
- Jovanović, D. (1924). *Agricultural and Industrial Policy*. Beograd: Litografija Koste M. Bojkovića. Predavanja [In Serbian]
- Jovanović, D. (1925). *Agriculture and Industry: A Look at Their Past, Present and Future*. Novi Sad: Štampa učiteljsko deoničarsko društvo „Natošević“ [In Serbian]
- Jovanović, D. (1927). *The Cult of Labour*. Beograd: Rad [In Serbian]
- Jovanović, D. (1929a). *French Sociology. Its Main Bearers in the 19th Century*. Novi Sad: Štamparija Jovanović i Bogdanov [In Serbian]

---

²⁵ Guided especially by the models of association proposed by Jovanović, and having in mind the modern digital age in which we live, we should also work on the development of the concept of the so-called *digital cooperatives*, which retains the basic principles of cooperatives, but innovates them, respecting the modern technological changes that surround us. That this is the future ahead of us, and which we need to join as soon as possible, is supported by the Facebook group “Small food producers in Serbia”, which reached new markets and a wider circle of consumers especially during the COVID-19 pandemic (see Šljukić, Šljukić, Vidicki, 2021), as well as the recently announced project of the Research and Development Institute “Bionsens”, the company “Delta” and “Mokrin House” - “Digital Village Mokrin”. Source: “Mokrin the first digital village in Serbia”, RTS, <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/srbija-danas/4803325/mokrin-prvo-digitalno-selo-u-srbiji.html> (accessed on 12 May 2022)

- Jovanović, D. (1929b). *Jean Jaures. Seventy Years since Birth. Fifteen Years since His Death*. Beograd: Štamparija „Bojković“ [In Serbian]
- Jovanović, D. (1932). *The Evolution of the Labour Issue*. Preštampano iz Arhiva za pravne i društvene nauke. Book XXIV (XLI), No. 2 [In Serbian]
- Jovanović, D. (1934). *New Antaeus*. Beograd: Bana Jelačića 11 [In Serbian]
- Jovanović, D. (1941). *Socialism and the Peasantry*. Biblioteka „Politika i društvo“, Izdavačka zadruga „Politika i društvo“, Year V, Book 50 [In Serbian]
- Jovanović, D. (1973). *People, People ... Medallions of 56 Dead Contemporaries*. Beograd: Izdanje piščevo, Ljube Stojanovića 11, Štampa Tapex [In Serbian]
- Jovanović, D. (1991). *Freedom from Fear - Selected Political Debates*. Beograd: Filip Višnjić, Naučna knjiga [In Serbian]
- Jovanović, D. (1997). *The Peasant is His Own Man*. Beograd: Naučna knjiga. Institut za noviju istoriju Srbije [In Serbian]
- Jovanović, D. (2018). *Economic and Social Consequences of the War in Serbia*. Beograd: Službeni glasnik [In Serbian]
- Jovanović, D. (2021a). *Optimal Yield from Workers' Labour - a Study on Modern Means of Encouraging Workers' Activity* (doctoral dissertation Sorbonne University, 1923). Beograd: porodica Dragoljuba Jovanovića; Pirot: Istorijski arhiv u Pirotu [In Serbian]
- Jovanović, D. (2021b). *Agricultural Policy* 2nd edition. Beograd: porodica Dragoljuba Jovanovića; Pirot: Istorijski arhiv u Pirotu [In Serbian]
- Jovanović, S. (2019). Economic Thought of Dr. Dragoljub Jovanović. In: A. Kostić (ed.) *Socio-political thought and activity of Dragoljub Jovanović* (61-77). Beograd: SANU, Naučni skupovi, Tom CLXXXVI, Odeljenje društvenih nauka, Knjiga 44. [In Serbian]
- Miljković, A. (1993). On Sociology and Social Phenomena in the Works of Dragoljub Jovanović - Theory and Bibliography. In: B. Đurović, D.B. Đorđević, B. Jakšić (eds.) *Man Inside Free - Dragoljub Jovanović Scientist, Politician, Sufferer* (5-31). Niš: Biblioteka Sintezis [In Serbian]
- Mitrović, M. (1993). The Sociology of Dragoljub Jovanović. In: B. Đurović, D. B. Đorđević, B. Jakšić (eds.) *Man Inside Free - Dragoljub Jovanović Scientist, Politician, Sufferer* (31-47). Niš: Biblioteka Sintezis [In Serbian]
- Mokrin the first digital village in Serbia*, RTS. Available at: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/srbija-danas/4803325/mokrin-prvo-digitalno-selo-u-srbiji.html> [In Serbian]
- Nadić, D. (2006). *Dragoljub Jovanović's Thought about Labour*. Beograd: Mediagraf [In Serbian]
- Šljukić, M. N., Šljukić, S. Lj., Vidicki, V. D. (2021). Small-scale food producers in Serbia: The use of Facebook in the market. *Sociološki pregled* 55 (4), 1311-1337. DOI: [10.5937/socpreg55-34272](https://doi.org/10.5937/socpreg55-34272)
- Veselinov, D. (2019). Three Doubts of Dragoljub Jovanović - his at (1930) and other texts, his People's Peasant Party (1940). In: A. Kostić (ed.) *Socio-political thought and activity of Dragoljub Jovanović* (77-91). SANU, Naučni skupovi, Tom CLXXXVI, Odeljenje društvenih nauka, Knjiga 44. [In Serbian]